

ТҮРКІСТАН

Халықаралық саяси ақпараттық газеті

ҚОРҚЫТТАН ҚАЛҒАН...

Адамзаттың ақыл ойы алға жылжыған сайын өткеніне тереңірек үңілетіні – қажеттіліктен туған заңдылық. Өйткені оның өткен жолы шыққан тегіне алып барады, тегін тапса, тамырын іздейді, тамырын тапса, нәр алып жатқан топырағын таниды. Сол сияқты ұлтымыздың ғасырлар бойы тағдыр талқысында шыңдалып, сана мен сезім сүзгісінен өтіп барып рухани өмірінің бөлінбес бөлшегіне, ажырамас әдеті мен әдебіне айналған құндылықтарын іздеу, табу, тану және таныту бүгінгі ұрпақтың басты міндеттерінің біріне айналып отыр. Олай болатын себебі, рухы бостан, жігері азат ел ретінде жұмыр жердің бетіндегі өркениетті өзге жұртпен иық тірестіруге ұмтылған қазіргі жаңару мен жаңғыру заманында қазақ деген ұлттың өзіндік болмысы, дара келбеті болмаса, алпауыт елдердің "ғаламдастыру үрдісі" деген жселеумен қолдан жасасаған құйтырқы саясатының құрбаны болып кетуі – мүмкін нәрсе.

Ұлтымызды өзгелерге ұқсататын, олардан өзгешелейтін әрі өзіне ғана тән тұрпатын айқындайтын рухани қазынасының бірі – сөз өнері. Оның сөз өнері сан мәрте зерттелген, зерделенген. Соның өзінде ашылмаған қырлары әлі де баршылық. Олардың дені бұрынғы патшалық және кеңестік ұлтсыздандыру саясатының басты бағыты бойынша әдейі еленбеген, еленсе де бұрмаланған. Тәуелсіздік алғаннан кейін жоғалтқанымызды іздеу қолға алынды. Қолға алынған мұраның бірі – сөз өнері болса, соның ең елеулі саласы – ауызша публицистика, яғни Ахмет Байтұрсыновша айтсақ, шешенсөз еді. Шешенсөздің тамырын тауып, табиғатын тану арқылы біз ұлтымыздың да өзіндік кескін-келбетін танимыз.

Ғылымның мұраты – ақиқатқа жету, сол жолда барды бағалау, жоғалғанды табу, тапқанды тану, танығанды өзгеге таныту. Шешенсөздің өзіндік сипатын танығанда, таныстырғанда біз нені көздейміз?

Тарихтан белгілі қазақ ұлты берісі түркі халықтарымен, арысы адамзатпен қоянқолтық араласа жүріп, тарих пен тағдырдың сан ғасырлық соқпақтарынан өтіп барып ұлт болып ұйысты, дербес мемлекет болып бой көтерді. Жеке хандығын құрып, өз жерінде өз тілімен өмір сүрді. Бірақ дәл ұлтсыздандыру саясатының соққысындай соққыны көрген жоқ. Ол саясат ұлтты ең әуелі тілінен айыруға бағытталды. Соның зардабынан өз тілінде жазбақ тұрмақ, сөйлей алмайтын ұрпақ өмірге келді. Ұлттың тілі сүттей ұйып тұрған замандарда сөйлеу өз алдына, екінің бірі айту өнерінің шебері деңгейіне көтерілген болатын. Пікірін өрнекті жеткізу, астарлы оймен ақылын асыру қабілеті, бір-бірінің айтқанына имандай сенетін өркениеттілік, имандылық, мәдениеттілік кешегі жиырмасыншы ғасырдың ортасына дейін келді де одан кейін қағазға қарамаса ойын жеткізе алмайтын, айтқанға сенбейтін, ауызша аманатқа иланбайтын деңгейге құлдырады. Қағазбастылық жайлаған әміршілдік-әкімшілдік жүйеде елге тұтқалардың

өздері халықтың алдына шығып қаралы сөзін қағазға қарап оқып беруге ұялмайтын, соттың сұрағына жауабын қағазға жазып алып барып оқып беруге қымсынбайтын күйге түсті. Мұның бәрі ұлтымыздың ең озық мәдениеті – айту өнеріне қасақана мән бермей, менсінбей караудан еді. Қазір айту мәдениеті қайта бой көтерді. Биік мінберден де, ресми басқосуларда да айтар ойын ауызша жеткізу әдеті мен әдебі ортамызға орала бастады. Ауызша публицистика яғни шешенсөз қайта қарқын ала бастаған дәл осы кезде оның болмыс-бітімін саралап, ғылыми көзқарас жолымен талдап, тарқатып беру-күн тәртібіне көтерілді. Жоғалып бара жатқан өнеріміз өмірімізге қайта оралса, оны қуана қолдап, жандандыра, жарқырата көрсету, сол арқылы ұлттық мәдениетіміздің ең озық үлгілерінің бірінің дамуына жол ашу – кезек күттірмейтін мәселе. Шешенсөз арқылы қазақ деген ұлтты өзіне тән болмысымен әлемге танытуға болады. Бұл– жаһандану заманында ұлттық қадір-қасиетті жоғалтып алмау алғышарттарының бірі.

Бүгінге дейін қоғамдық санаға қозғау салу өнерінің жазбаша түрін, яғни көсемсөзді сан мәрте зерттедік. Талай еңбектер жазылды, ғалымдардың бірнеше буыны алуан-алуан тақырыпқа бөліп алып, кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғады. Бірақ "Сөз әлеуметке дегенін істету үшін ауызша айтылса – шешенсөз, жазбаша айтылса – көсемсөз"(Ахмет Байтұрсынов) деген қағидаға біржақты қарау салдарынан тек көсемсөзді ғана ғылыми нысан етіп алдық та, оның төлсыңарын – шешенсөзді назардан тыс қалдырдық. Бұдан кейін де елемесек, Ахаң айтып кеткен шындыққа қиянат жасаған болар едік. "Қоғамдық санаға тек жазу арқылы ғана қозғау салуға болады екен" деген түсінікпен жүре беруге болмайды. Шешенсөзді арнайы зерттеу қажеттілігі бүгінгі буынның алдыңғы ұрпақ аманатына адалдығынан, келер ұрпақ алдындағы жауапкершілігінен көрінеді.

Қоғамдық санаға қозғау салу өнерінің бастау-бұлағын кешегі газет-журнал шыққаннан, одан асса, жазу мен сызу өнері тарихынан бастау арқылы да талай-талай шындықтың ауылына ат басын тіредік. Жалпы, зерттеуші ғалымдар "публицистика" дегеннің не екендігіне, оның атқаратын қызметіне, тарихи тамырларына, жанрлық ерекшеліктеріне, тілдік-стильдік сипаттарына, қалыптасу, даму жолдарына уақыт талабы, заман сұранысы, қоғам қажеттілігіне орай өз тұжырымдарын ұсынды, айналымға түсірді, кәдеге асырды. Сөйтіп, публицистиканың жазбаша түрін зерттеу ісінің ұлттық мектебін қалыптастырды. Публицистикатану ғылымының ұлттық мектебі дегенде біз Ахмет Байтұрсыновтан бастап бүгінгі публицистикатанушы жас ғалымдарға дейінгі аралықта әр жылдары әр кезеңде зерттеу еңбектерімен ел есінде қалған тұлғаларды айтар едік: М.Әуезов, Б.Кенжебаев, Қ.Бекхожин, Т.Амандосов, Т.Қожакеев, Т.Ыдырысов, М. Барманқұлов, Н.Омашев, Б. Жақып, Ә.-Х. Мархабаев, К.Қамзин, А.Бейсенқұлов, Н. Шыңғысова – бұл салада өзіндік қолтаңбасымен танылған ғалымдар. Солардың ғылыми ойлары осы саланың ашылмаған жаңа қырларына жол ашты. Олардың еңбектерінің өміршеңдігі де

құндылығы да осында. Дей тұрғанмен, публицистиканың бұған дейін ашылмай келген қыры дегенде біз мынаған баса назар аударамыз:

Адамзат сызу мен жазу және тасқа басу өнерін тапқанға дейін де ақпарат алмасты. Қауымдасты, қоғамдасты, тіршілік үшін күресті. Әуелі қара басының амандығы үшін қарекет етсе, кейін отбасының, одан кейін тайпасының, сонан соң одағының, елі-жұртының қамы үшін күресті. Осының бәрінде хабарласпай, араласпай, ақпарат алыспай ойын жүзеге асыра алмас еді. Демек, қоғамдық санаға қозғау салу машығының тарихын әріден бастағанымыз абзал бізге. Сол арқылы ұлтымыздың да рухани мұраларының тарихын арғы кезеңдерден іздейтін боламыз. Бұл қазақ деген ұлттың тарихын адамзат тарихымен біртұтастықта қарастыруға жетелейді.

Шешенсөзді, яғни ауызша публицистиканы зерттеу арқылы біз оның табиғатын анықтаймыз. Ауызша ой айту түрлерін, әдістерін, әдеттері мен әдептерін білеміз. Оның айшықты айтындарын қайта тірілтеміз. Халыққа таратамыз. Сол арқылы өшіп бара жатқан өнерімізді, салтымызды, ғұрпымызды қайта өмірге әкелеміз. Сол мақсат орындалса, онда ұлтымыздың ұрпағы кешегі бабалары секілді ойын анық та айшықты етіп айтуға көшеді. Ауызша айту өнері дамыған кезде ойынды алдындағы адамға бетпе-бет келіп, тура қарап дұрыс айту және оны дұрыс түсіну мен қабылдау мәдениеті жанданады. Айту, түсіну мен қабылдау мәдениеті шындыққа жол ашады. Шешенсөздің құдіреті де осында. Айту өнері әдебі, әдеті қалыптасқан қоғамда өтірік өрге баспайды. Сондықтан да шешенсөздің бар болмысын анықтап алу, оны пән ретінде оқыту, үйрету ұлт ұрпағының болашағы үшін қажет.

Өмірде болып жатқан оқиғалар туралы шын ақпараттар, нақты мағлұматтарды ауызша тарату арқылы қоғамдық санаға ықпал ету өнерінің бірі – ауызша публицистика, яғни шешенсөз болмысын зерттеу ісі тың жатқан саланың ашылмаған қырларын ашады, бұрынғы таптаурын қағидалар мен түсініктерге бүгінгі уақыт талабы мен талғамы деңгейінен қайта қарауға мұрындық болады. Тақырыптың өзі жаңа болғандықтан, тың ойлар, тосын пікірлер, бұрын айтылмаған атаулар мен аталымдар және солардың астарындағы ұғымдар мен түсініктер ортаға салынады. Сол тың таным ғылыми ой-сананың бір мысқал болса да алға жылжуына түрткі болады. Кезінде қазақ фольклорының ел ішінде тарыдай шашылып жатқан нұсқаларын жазып алып ғылыми айналымға қосу арқылы ұлтымыздың ұшан-теңіз рухани мұрасын сақтап қалу ісін қалай жолға қойсақ, шешенсөздің яғни ауызша публицистиканың да небір үлгілерін сол сәтте жазып алып, саралап, ел алдында еркін сөйлеу өнегесінің бір үлгісі ретінде ғылыми айналымға қосуды да жолға қояр едік. Ұлтымыздың ауызша айту арқылы қоғамдық сананы ояту өнерінің болмысын анықтап, кейінгіге үлгі-нұсқа ретінде ұсынар едік. Сөйтіп ұлтымыздың жиналмай жатқан төл өнерінің тың нұсқалары дер кезінде хатқа түсіп, тасқа басылып, сақталып қалар еді.

Әдебиет, тіл, журналистика мамандықтарын арнайы оқытатын жоғары оқу орындары небір тұлғалар тәрбиелеп шығарды. Солардың бәрі газет-журналдарға қоғамдық сананы оятар мақалаларын жариялау арқылы көсемсөзгер ретінде танылғандар. Яғни бұл оқу орындары да, бұқаралық ақпарат құралдары да жазба публицистика, яғни көсемсөз машығына, жазу шеберлігіне баулу айла-тәсілдерін меңгерген публицистер мектебін қалыптастырды. Осындай оқу орындары енді ауызша публицистика, яғни ауызша айту өнері – шешенсөз арқылы қоғамдық сананы ояту әдіс-амалдарын меңгерген мектеп қалыптастыруына тұғыр болатын ғылыми еңбектер дүниеге келер еді.

Бұл тақырыпты яғни қоғамдық санаға ауызша айту арқылы қозғау салу өнері туралы алғаш ғылыми ой айтып, айқындамасын жасап, топқа бөліп көрген бірден-бір ғалым – ұлтымыздың рухани көсемі – Ахмет Байтұрсынов болатын. Оның замандастары Халел Досмұхамбетов, Құдайберген Жұбанов, Шамғали Сарыбаев тілтаным және шешендік өнер тұрғысынан қарады, публицистикалық мәніне назар аударуды басты мақсат тұтқан жоқ. Рас, публицистика туралы Х.Бекхожин, Б.Кенжебаев, Т.Амандосов, Т.Қожакеев, М.И. Фетисов, Ә.Ыдырысов, С. Қозыбаев, Н.Омашев, С.Масғұтов журналистика және жалпы публицистика туралы келелі ғылыми тұжырымдар айтты. Тіл ғылымының қарқарасы Рәбиға Сыздықова ауызекі сөйлеу мен ауызша айту үлгісін тілдік үрдіс санатында саралады. Тележурналистикадағы ауызша айту пішіндері жөнінде пікірлерді М.Барманқұлов, Қ.Тұрсын, А.Бейсенқұлов, өз зерттеулерінде таңдаған нысандарының ыңғайына қарай атап өтеді. Радиожурналистикадағы ауызша хабар тарату, жеткізу тәсілдері мен ерекшеліктері туралы ғалым Н. Омашев құнды пікірлерді алға тартты. Әрине, тележурналистика, публицистика туралы кемел ойларды өз еңбектерінде К.Смайылов, Ә.Қалмырзаев, Қ.Сұлтанов, А. Сәрсенбаев, Л.Бекетова, М.Құл-Мұхаммед, Б. Исабаев, Ж.Сейітжановалар да ортаға салған болатын. Ауызша публицистиканың бұрыннан ұлт өмірінде ерекше орын алғандығын және оның бүгін де өмір сүріп келе жатқандығын ғалым Бауыржан Жақып өзінің "Қазақ публицистикасының қалыптасу, даму жолдары" деген іргелі еңбегінде айрықша атап өтті. Қ.Асанов айтыс өнерінің шешенсөздік сипатын арнайы зерттеп, бұл тақырып төңірегінде тың ойлар айтты. Шешенсөз айтындарының табиғаты фольклорлық және ауыз әдебиеттік жанрларға жақын. Тіпті, кейбір фольклорлық және ауызша әдебиеттік жанрлар шешенсөз айтындарының орнына жүргендігін атап өтер едік. Мысалы, айтысты фольклортанушылар мен ауыз әдебиетін зерттеушілер фольклорлық, кейде ауызша әдебиеттік жанр дейді. Біз оны шешенсөздің ең ұшқыр айтыны деп есептейміз. Толғауды, термені ауыз әдебиетінің жанры ретінде арнайы зерттеген еңбектер де бар. Біз оларды шешенсөздің әуезді айтындары деп білеміз. Әнді музыкатанушылар музыкалық жанр ретінде қарастырса, біз оны қоғамдық ойды пәрменді жеткізудің тәсілі ретінде қарастырамыз. Әйтсе де жоғарыда аталған еңбектердің бір де бірі

шешенсөзді жеке зерттеу нысаны етіп алған жоқ. Қорқыт бабаға дейінгі, Қорқыт баба заманындағы және одан кейінгі тарихи кезеңдерден бүгінгі күнге адамзатпен бірге үзілмей келе жатқан шешенсөзді зерттеу – маңызды да мағыналы іс.

Сағатбек МЕДЕУБЕКҰЛЫ, филология ғылымдарының кандидаты

22.09.2011